

نگاهی گذرا بر حمام های مطرح ایرانی به ویژه حمام گنجعلی خان در کرمان

راحله صالح راد

حمام وکیل در کرمان

از حمام های سنتی و تاریخی شهر کرمان، حمام وکیل است که اولین بخش از مجموعه وکیل به حساب می آید. این بنا براساس معماری زندیه - قاجاریه و با تقلید از حمام گنجعلی خان در سال ۱۲۷۰ هجری قمری ساخته شد. سرامیک و کاشیکاری های زیبای این حمام که از کف تا سقف امتداد یافته است، فضای داخلی حمام را بسیار زیبا و چشم نواز کرده است. طی سال های اخیر، حمام وکیل به چایخانه سنتی تغییر کاربری داده است.

حمام چهارفصل در اراک

یکی دیگر از حمام های تاریخی ایران که تبدیل به موزه مردم شناسی شده است، حمام چهارفصل در شهر اراک است که بزرگ ترین حمام ایران نیز محسوب می شود. این حمام در اواخر دوره قاجار (احمدشاه) توسط حاج محمد ابراهیم خوانساری بنا شد. از تزئینات به کار رفته در این بنا می توان به انواع کاشیکاری های زبردستانه اشاره کرد که طرح هایی از انسان، حیوان و گیاهان را نمایش می دهد. نقاشی ها و نگارگری هایی از چهارفصل سال در چهارگوشه از این حمام علت نامگذاری آن به چهارفصل است. این حمام همچنین تنها حمام کشور است که در آن بخشی مجزا به اقلیت های مذهبی اختصاص داده شده است. حمام چهارفصل در فهرست آثار ملی ایران به ثبت رسیده است.

حمام پهنه در سمنان

یکی از حمام های تاریخی و ارزشمند ایران، حمام پهنه در شهر سمنان است. این حمام که در مجاورت مسجد جامع قرار گرفته، در سال ۸۵۶ هجری قمری به دستور خواجه غیاث الدین بهرام سمنانی، وزیر دربار تیموری ساخته شد. بعدها در زمان مظفرالدین شاه قاجار، این حمام که نیمه ویران بود، بازسازی و احیا شد. در سال ۷۳ حمام پهنه توسط سازمان میراث فرهنگی سمنان مجدد بازسازی شد و به موزه مردم شناسی تغییر کاربری داد. مهم ترین اثری که در این گرمابه موزه نگهداری می شود، استخوان های مادر و جنینی است که در شکم دارد. قدمت این

استخوان ها ۴۵۰۰ سال تخمین زده شده است. حمام پهنه در سال ۱۳۵۳ در فهرست آثار ملی ایران ثبت شده است.

گرمابه صفا در قزوین

گرمابه صفا، گرچه نه تغییر کاربردی داده و تبدیل به موزه یا رستوران شده و نه حتی به عنوان یک اثر تاریخی در فهرست آثار ملی ثبت شده است، اما می تواند برای گردشگران از جذابیت خاصی نسبت به سایر حمام های سنتی و تاریخی ایرانی برخوردار باشد.

گرمابه صفا همچنان فعال است و گردشگران با مراجعه به آن امکان تجربه گرمابه سنتی ایرانی را در عصر حاضر خواهند داشت. این حمام در حاشیه شرقی و انتهای خیابان مولوی قزوین واقع شده است. تمام بخش های مختلف این حمام سنتی، از سنگ مرمر صیقلی و نفیس ساخته شده است. گرمابه صفا در سال ۱۲۵۹ هجری قمری و توسط حاج حسن بن حاجی عبدالله تبریزی ساخته شده است.

حمام وکیل در شیراز

حمام وکیل به همراه سایر بناهای مجموعه وکیل در کانون شهر شیراز واقع شده است. این حمام که از یادگارهای عصر کریمخانی است، از بهترین معماری و تکنیک های عصر خویش بهره برده است. وجود بخشی ویژه به نام شاه نشین در حمام وکیل، این حمام را از سایر حمام های سنتی ایرانی مجزا ساخته است. وجود نقوش آهک بری زیبا بر سقف که هر یک روایتگر داستانی مذهبی و یا محلی است زیبایی چشم نوازی به این حمام بخشیده است. حمام وکیل در فهرست آثار ملی ایران به ثبت رسیده است.

حمام خان در یزد

حمام خان یزد یکی دیگر از حمام هایی است که به رستوران و چایخانه سنتی تغییر کاربری داده است. این حمام که در میدان خان و در کنار سایر اجزای مجموعه خان یزد واقع شده، به دستور محمدتقی خان بافقی، حاکم یزد در سال ۱۲۱۲ هجری قمری ساخته شد. حمام خان در سال ۱۳۴۲ هجری قمری مجدد مورد بازسازی قرار گرفت و تزئیناتی به آن افزوده شد.

حمام فین در کاشان

از دیگر «گرمابه موزه ها»، حمام فین کاشان است که در مجموعه باغ فین قرار گرفته و به عنوان قتلگاه امیرکبیر شناخته می شود. این گرمابه از دو حمام بزرگ و کوچک تشکیل شده است. تاریخ ساخت حمام کوچک به عصر صفویه مربوط است و همراه با بنای اولیه باغ ایجاد شده است. با ساخت حمام بزرگ در دوره فتحعلی شاه قاجار، حمام بزرگ به حمام سلطنتی معروف گردید و به رجال دولتی و افراد مهم جامعه اختصاص داده شد. در مقابل، حمام کوچک به حمام خدمه شناخته شد و توسط افراد عادی جامعه مورد استفاده قرار گرفت.

نکته قابل توجه این است که هر دو حمام، کامل و دارای تمام ویژگی ها و نشانه های معماری گرمابه های سنتی هستند. حمام فین در سال ۱۳۱۴ جزو آثار ملی ایران به ثبت رسید؛ این مجموعه همچنین در سال ۲۰۱۱ در فهرست میراث جهانی یونسکو به ثبت رسیده است.

حمام خان در کاشان

یکی دیگر از حمام های برجای مانده از مجموعه حمام های تاریخی و سنتی ایران، حمام خان در بازار کاشان است که متعلق به میرزا عبدالرزاق حاکم زندی شهر کاشان بوده است.

این حاکم که در ساخت و مرمت شهر کاشان بسیار دلسوزانه تلاش کرده، این حمام را در سال ۱۱۸۷ هجری قمری بنا کرده است. حمام خان در حال حاضر در تملک خصوصی قرار دارد.

حمام حاج شهبازخان در کرمانشاه

این حمام که از بناهای دوره قاجار محسوب می شود، در خیابان مدرس در راسته بازار و در میان بافت قدیمی شهر کرمانشاه واقع شده است. حمام حاج شهبازخان در سال ۱۲۳۲ هجری قمری به دستور حاج شهبازخان، پسر منوچهر خان بیگلربیگی از رجال سیاسی دوره قاجار ساخته شد. این حمام از تمام المان های معماری حمام های سنتی بهره برده است. گنبد های این حمام با استفاده از آهک بری به زیبایی مقرنس کاری شده اند. نقاشی های دیواری از دیگر تزئینات چشم نواز این حمام به شمار می آیند. حمام حاج شهبازخان در سال ۱۳۸۶ به شماره ۲۰۴۹۵ در شمار آثار ملی ایران به ثبت رسیده است.

حمام گنجعلی خان در کرمان

حمام گنجعلی خان کرمان به دلیل قدمت و نوع معماری جزء اولین حمام های مطرح ایران قرار گرفته است. این حمام یکی از بناهای مجموعه گنجعلی خان در شهر کرمان است که در سال ۱۰۲۰ ه.ق یعنی در زمان اوج شکوفایی اقتصادی دوران صفوی توسط گنجعلی خان حاکم دلیر کرمان ساخته شده است.

گنجعلی بیک ملقب به گنجعلیخان از حاکمان کرمان در زمان شاه عباس بود که کارهای عمرانی مهمی در کرمان انجام داده است. او برای اینکه در وسط شهر تفرجگاه های عمومی وجود داشته باشد، ابتدا یک میدان بزرگ ایجاد کرد. این میدان که بیش از صد متر طول و پنجاه متر عرض دارد از چهار طرف با بناهای اختصاصی شامل مدرسه، مسجد، بازار و حمام، آب انبار و ضرابخانه محصور شده و یک مجموعه عالی از آثار عمرانی عصر صفوی است.

این حمام تاریخی که اکنون در میانه بازار گنجعلی خان کرمان واقع شده است مملو از هنرهای مختلفی چون گچ بری، کاشی کاری، مجسمه سازی، نگارگری، مقرنس کاری، حجاری و سنگ کاری است و بگونه ای که از این حمام به عنوان شاهکاری از معماری دوران صفوی یاد می کنند.

حمام گنجعلی خان بی شک یکی از زیباترین آثار تاریخی شهر کرمان است که حاصل دست معمار بزرگی چون "سلطان محمد معمار یزدی" است و در و دیوارش با کارهای خطاطی زیبای هنرمند معروف یعنی "علیرضا عباسی" مزین شده است و وجود همین دو نام در لیست هنرمندانی که در این حمام کارهای خود را به نمایش گذاشته اند کافی است تا شاهکار بودن آثار هنری به کار رفته در این حمام اثبات شود.

این حمام تا ۵۰ سال گذشته از جمله حمامهای دایر شهر کرمان بوده است ولی از مدتها قبل و از حدود سالهای ۱۳۴۷ با آغاز مرمت این بنا تاریخی به صورت موزه مردم شناسی در آمده و مجسمه های مومی نصب شده در آن اقشار مختلف جامعه آن روزگار را در حالات متنوع نشان می دهد. مجسمه هایی در حین چپق کشیدن و مشورت با هم، در حال کیسه کشیدن دلاک و دیگر اشکالی که در حمامهای عصر صفویه در بین مردم آن زمان در حمام اتفاق می افتاد همگی و همگی در این حمام چشم نواز بازدید کنندگان هستند.

در حمام گنجعلی خان تمام نماد های معماری سنتی یک حمام رعایت شده است و در برخی جاها حتی توجه به جزئیات توانسته این حمام را برجسته سازد. برای مثال در رختکن این حمام، گوشه هایی خلوت و تودرتو تعبیه شده که محل مناسبی جهت گپ و گفت، استراحت و حتی عبادت بوده است. حجاری های منقوش، کاشیکاری های معرق و خشتی، کاربردی های چشم نواز و... اوج معماری صفوی را در این بنا متجلی ساخته است.

اما فضای داخلی این حمام از قسمت های کلی چون سر در ورودی، گرمخانه، نظافت خانه، حاکم نشین و رختکن تشکیل شده است به طور مثال رختکن این حمام از قسمت های مختلفی شامل شش غرفه جداگانه تشکیل شده است این غرفه ها از انتها به هم مرتبط هستند که نور هر کدام از سوراخی که توسط معمار در سقف ایجاد شده تامین می شود و جالب اینکه نوع نور پردازی به گونه ای است که فضای تمام حجره ها نور مخصوص به خود را دارد. رختکن با وجود اینکه فضایی یکپارچه جلوه می کند، دارای گوشه هایی خلوت و تو در تو است که فضایی مناسب برای استراحت، عبادت و گفتگو بوده است.

قسمت دوم این حمام گرمخانه است که در فضایی هشتی مانند و با پیچ و خم های جالب خود مانع از دید عموم و همچنین هدر رفت گرمای درون گرمخانه می شود نکته جالب درباره گرمخانه این است که در این قسمت دو سنگ تقریباً قرمز رنگ وجود دارد که حکم ساعت را دارند و با گردش آفتاب زمان طلوع و غروب آفتاب را مشخص می کنند.

سردر حمام با آجرهای ساده و نیلی، حاشیه ای از سنگ مرمر، نقاشیهای سردر، مقرنس بندی، نمای بیرونی تشکیل شده است. بر سردر حمام، کتیبه شعری به خط نستعلیق بر سنگ مرمر حک شده که مصرع آخر آن، سال اتمام بنا را با تبدیل به حروف ابجد نشان می دهد: «کسی نداده نشان در جهان چنین حمام» (سال ۱۰۲۰ ه.ق) تزیینات گچ بری و نقاشی های سردر حمام به دو بخش تقسیم می شود: بخش بالایی مقرنس مربوط به دوره صفویه و دارای تزیینات گل و بوته و گچ بری زیبا و بخش پایین مربوط به دوره قاجاریه است که بر روی تزیینات دوره صفویه سر در حمام کشیده شده است. از جمله موضوعات این نقاشی ها که به شکلی ساده و بدون رعایت اصول نقاشی، پهلو به پهلو هم کشیده شده اند می توان به تصاویر بهرام گور، خسرو و شیرین، شاهان در حال شکار، کاروان شتر و حیوانات درنده اشاره کرد. در قسمت پایین، زیرنقاشیها دور تا دور کتیبه ای از مرمر سبز رنگ دیده می شود که با خط نستعلیق، اشعاری بر آن کنده شده است و تاریخ آن را ۱۰۲۰ ه.ق (۱۶۱۱ م) نشان می دهد.

در دیگر قسمت ها نیز معماری های جالبی به کار رفته به طور مثال شبکه آب رسانی این حمام از نوع لوله کشی بوده و از قنات شهر تامین می شده است و آب خزینه نیز با آتش زدن بوته های بیابانی دیر سوز که دوام بیشتری داشتند گرم می شده است.

از جمله ویژگی های حمام گنجعلی خان را می توان کاشیهای معرق، هفت رنگ و کاشیهای خشتی، با تصویر انسانی نام برد. شبکه آبرسانی به خزینه، گرمخانه، سرپینه، حوضها، حوضچه ها و فواره های متعدد آنها، نحوه گرم کردن هوای داخل حمام، چگونگی آب بندی مخازن آب و گرم کردن آب، ارتفاع کم و باریک و طولانی بودن راهروها، هشتی های میانی و سردرها، تناسب فضای ورودیها و خروجیها، ارتفاع زیاد رختکن، گود بودن حمام، بهره گیری از

آب قنات، نگهداشتن حرارت، ضدزلزله بودن و کاهش ارتعاشات لرزشی در اثر قرارگیری در درون زمین، که بدون آنها کارکرد حمام ممکن نمی‌شد، از دیگر ویژگی‌های حمام گنجعلیخان هستند.

منابع:

www.aftabir.com

www.wikipedia.org

www.seemorgh.com

www.arianica.com